

БІБЛІОТЕЧНІ ФОНДИ — ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ, НАУКИ, КУЛЬТУРИ ТА ОСВІТИ

Тетяна Вересовська,

редактор I категорії відділу архівознавства і археографії Інституту архівознавства НБУВ

Видавнича та бібліографічна діяльність Інституту демографії УАН—ВУАН (1919—1928)

Автор статті оприлюднює маловідомий навіть для широкого наукового кола надзвичайно цінний для сучасних дослідників і нинішнього розвитку демографічної галузі творчий доробок унікальної установи 20-х років ХХ ст., яка функціонувала в структурі Української Академії наук — Демографічного інституту, єдиного такого на той час у світі.

Одним із найважливіших наукових інститутів Української Держави періоду 1917—1921 рр., що свідчило про державницьку перспективу, був єдиний на той час у світі Демографічний інститут, створений 1 січня 1919 р. в складі Соціально-економічного відділу Української Академії наук. Організація такого наукового напрямку говорила про надзвичайно високий рівень вітчизняної науки, її істотний творчий потенціал, значні інтелектуальні сили.

Директором установи було обрано проф. М. В. Птуху (1884—1961), видатного вченого, автора багатьох праць, наукових ідей, які не втратили своєї актуальності та оригінальності й досі, незмінного керівника установи, під орудою котрого були розроблені нові наукові методи та підходи дослідження.

Деякі концепції академіка Птухи і сьогодні вражають світове наукове співтовариство, яке тільки-но зараз починає відкривати для себе доробок цього українського дослідника. Більше того, лише в останні роки на Заході доходять тих висновків, котрі наш співвітчизник зробив ще на початку 20-х років ХХ ст.

Зважаючи на унікальність Демографічного інституту, непересічне значення для сучасної науки мають його видавнича діяльність, яка відбила творчі надбання науковців осередку, та особлива бібліографічна робота, що й досі в українській науці спеціально не вивчалася.

Чимало матеріалів для глибокого дослідження цих питань надають нам маловідомі, а то і зовсім невідомі широкому загалу унікальні архіви. Один

з них зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, а саме фонд 22 (особовий фонд М. В. Птухи). Наше завдання — якомога швидше ввести їх у науковий обіг. Серед документів є й матеріали, що розкривають зміст роботи Демографічного інституту.

М. В. Птуха, зокрема, писав: «Як відомо, наукове виучування людности взагалі зустрічає надто великі труднощі. Воно вимагає не лише знання старих статистико-математичних методів виучування, але іноді й вироблення нових, у залежності від завдань досліджування, а це недостатньо для звичайних співробітників статистичних бюро. З другого боку, всяке наукове виучування людности зустрічає великі перешкоди з огляду на необхідність попереднього оброблення великих статистичних матеріалів, а це лягає на вченого великим, надсильним іноді тягарем» (НБУВ, Інститут архівознавства, ф. 22, оп. 1, спр. 19, арк. 32).

Виходячи з цього, Демографічний інститут мав сприяти розвитку статистичних методик, найповніше вивчати всі народи, які населяли Україну, і проводити дослідження фізично-психічних можливостей людини (антропологічна статистика); смертності; шлюбності та сімейності; народжуваності; спадковості; захворюваності; інвалідності; професій і занять; злочинності.

У діяльності установи розрізняють кілька етапів: 1918—1923; 1923—1926; 1926 — перша половина 1929 р. Велася і колективна, й індивідуальна робота: до неї належало і складання бібліографії з теорії статистики та демографії (аналізувалися *de visu* друкована література, періодика, рукописи. Формувалася фахова бібліотека (в 1923 р. її приєднали до Соціально-економічного відділу).

З 1919 р. до початку 1923 Інститут не мав можливості співпрацювати з іншими статистич-

© Вересовська Т. В., Київ, 2000

ними установами. Незадовільне фінансове становище гальмувало і розгортання робіт за накресленими темами. Установа розпочала збирання статистичних даних, що відображали зміни антропологічних властивостей чоловіків Київського повіту та м. Києва, на підставі узагальнення призовних списків 1913—1916 рр. Великий статистичний матеріал дав підстави для вивчення змін фізіологічних властивостей чоловіків, які мали вік 18—21 рік. Дані про конкретного мобілізованого було занесено у картки й зведено окремо для повіту й міста. Кожен рік віку було розбито на чотири періоди. Розроблено понад 10 тис. карток для повітових православних призовників (зведено в 344 табл.) та понад одна тис. карток — для євреїв (зведено в 243 табл.). Було відібрано 300 карток призовників Києва з українським прізвищем. Але карток виявилось недостатньо для остаточних висновків щодо впливу міського способу життя на тип українця. З цієї причини дане дослідження було припинено.

Безперечний інтерес щодо методики опрацювання матеріалу становить і обчислення таблиць смертності для України на підставі перепису населення 1897 р. та смертних випадків за 1896—1897 рр. Ці дослідження у 1921 р. здійснювалися під керівництвом М. В. Птухи. Брала в ньому участь й І. Ю. Тренін-Петушков та П. І. Пустоход, який до того ж почав опрацьовувати матеріали про міграцію населення в Україні за 1894—1914 рр., використовуючи відомості Центрального статистичного комітету Росії.

Свій цікавий вклад у демографічну статистику вніс Ю. О. Корчак-Чепурківський. У той час він працював над темою «Місто й село у смертності Наддніпрянської України». Співробітники інституту переписували, перевіряли і підраховували первинні статистичні відомості щодо населення України, зібрані дослідниками в 1920 та 1921 рр. Акад. М. В. Птуха пише теоретичну працю про методи обчислення індексів шлюбності, запропонувавши свій індекс. П. І. Пустоход бере участь у вирахованні додатків до цього дослідження.

Архіви вказують на те, що він та Ю. Корчак-Чепурківський вивчали питання смертності у містах і селах України й простежили міграцію її населення, науково опрацювали статистичні матеріали за 20 років (з 1891 по 1910 рр.). Перший із названих науковців почав узагальнювати проблеми смертності міського та сільського населення, а його колега — аспекти особливостей населення України кінця XIX — початку XX ст. та Росії. П. Пустоход обраховував також індекси шлюбності для них за методом М. Птухи (надруковані як додаток до його теоретичного етюд «Індекси шлюбності»).

М. Птуха працював над теорією статистики, теоретичною та практичною демографією; опрацьовував матеріали до демографії України, для неї обробляв перші таблиці смертності (1896—1897), обраховував такі таблиці для міського (Київ) і сільського населення (Полтавщина); підготував до друку в «Записках Соціально-економічного відділу» статтю про них. Витяги з матеріалу друкувалися у виданнях науководослідних кафедр НКО УСРР. Високим аналітичним рівнем відрізняються й теоретичні праці академіка: «Таблиці смертності та загальні методи їх конструювання», «Смертність на Україні наприкінці XIX ст. в порівнянні з смертністю інших народів», «Индексы брачности. Этюд теории статистики населения» (3 вип. «Статистического бюллетеня губстатбюро»).

З 1923 р. М. Птуха почав розробляти методи конструювання сумарних таблиць смертності, які б підходили до українських і російських статистичних матеріалів. Тобто вчений ставив собі на меті — відшукати такі способи обрахунків, котрі б давали величини, які входять у таблицю смертності й мало відхиляються від обчислених, із залученням різноманітних методів інтерполяції. Це настільки складна операція, що в більшості країн вона здійснювалася не частіше одного разу в десять років і то з розподілом населення лише за статтю.

Як свідчать джерельні документи, академік, досліджуючи нові методи побудови сумарних таблиць, упродовж кількох років проводив теоретичну й експериментальну роботу. Її результати відбилися в монографіях «Смертність в Росії і на Україні» та «Смертність ІІ народностей Європейської Росії наприкінці XIX ст.» (1928).

За опрацьованими М. Птухою методами (в роботі також брали участь П. Пустоход, а згодом і відомий дослідник у галузі історичної демографії М. Трацевський), було обраховано на підставі даних перепису населення 1897 р. й смертних випадків за 1896—1897 рр. сумарні таблиці смертності для населення тодішніх повітів і міст Європейської Росії, для населення губернь, де його переважна більшість належала до однієї народності, а саме: Полтавської (українці), Орловської (росіяни), Могильовської (білоруси), тодішніх Ковенської (литовці) й Курляндської (латиші) та для великих міст: Києва, Одеси, Ленінграда й Москви. Вперше в науці було виявлено за допомогою суто наукових методів властивості сільської та міської смертності для Росії, життєздатності населення різних національностей. Великі міста мають у цьому плані свої особливості.

Наприкінці квітня 1923 р. Соціально-економічний відділ ВУАН за пропозицією і коштом

Центрального статистичного управління України, надрукував деякі праці Демографічного інституту в Харкові як спільні видання ВУАН і ЦСУ. Співробітники Інституту під керівництвом Ю. Корчака-Чепурківського до 1 серпня 1923 р. підготували до друку перший випуск «Праць Демографічного інституту». До нього ввійшли «Матеріали щодо природного руху людности України 1867—1914 рр.»

У першій половині 1924 р. установа готувала до випуску «Матеріали санітарної статистики України 1877—1914 рр.». Це було перевірене зведення даних офіційної дореволюційної статистики за весь час її існування (оп. 1, спр. 19, арк. 35). Дослідженнями керував Ю. Корчак-Чепурківський (склав примітки до праці), чималий внесок у них і П. Пустохода та М. Трацевського.

Після завершення такої роботи, як вважав М. Птуха, «вчені взагалі зможуть приступити до суто наукового оброблення цих матеріалів за широкою програмою» (там же).

При вивченні питання смертності в Україні й на території колишньої Європейської Росії (робота Інституту, яка проводилася в другій половині 1924 р. і в якій брали участь Пустоход і Трацевський) застосовувався метод конструювання сумарних таблиць смертності, запропонований Птухою. Було обчислено таблиці для 11 народностей: українців, росіян, білорусів, литовців, латишів, естонців, молдаван, татар, євреїв, башкирів, чувашів (оп. 1, спр. 19, арк. 36); обчислено таблиці смертності для деяких міст України й Росії, де було проведено переписи населення: для Києва (1873—1874), Одеси (1892—1893), Москви (1901—1902).

У звіті, що підсумовував діяльність Соціально-економічного відділу за 10 років існування (1918—1928), М. Птуха згадував: «Працю цю тоді ще не доведено було до кінця. Вона мала охопити також смертність за останні роки для Києва, Одеси, Ленінграда й Москви» (оп. 1, спр. 19, арк. 36) і далі, що впливає зі спр. 55, оп. 20, арк. 2, зазначав: «Завдяки роботі колективу співробітників Інституту демографії я мав можливість написати монографію, якої за широтою дослідження не могло бути в дореволюційній Росії. В опублікованих виданнях іноземної державної статистики теж не зустрічаємо такої кількості сумарних таблиць смертності та стільки ж розрізів вивчення, яке, на жаль, залишилося все ж незакінченим».

За архівними джерелами можна простежити динаміку дослідницької роботи: М. Трацевський готував матеріали для праці про народжуваність в Україні, а Ю. Корчак-Чепурківський розробив теми: «Критичний огляд сучасних статистичних

джерел про Україну»; «Джерела для вивчення продукційних сил людности України, їх хиби та способи впорядкування»; «Продукційні сили людности України на підставі переписів останніх років».

Роботи з вивчення смертності в Україні й Росії Інститут продовжив у 1925 р., обчисливши шість таблиць смертності для Саратова, Риги (1896—1897), Москви (1881—1882), Ленінграда (1880—1881, 1890—1891, 1900—1901). Проте це дослідження, як згадував М. Птуха, було припинено «за браком відповідних і певних статистичних відомостей» (оп. 1, спр. 19, арк. 36). Однак систематично оброблялися статистичні матеріали для серії книги «Демографія України» (в кількох томах).

П. Птуха мав констатувати: «Через постійні зміни адміністративних одиниць, що часто роблять порівняння даних не тільки непевним, ба навіть неможливим через те, що року 1920 значну частину людности не переписано і статистичні органи обраховували її приблизно» (арк. 37).

Опрацьовані П. Пустоходом та М. Трацевським відомості про Київщину М. Птуха використав у роботі «Населення Київщини» («Праці Демографічного інституту», т. III). Наступний етап досліджень — опрацювання статистичних даних про всю Україну та її окремі губернії (спр. 161, арк. 19—20).

У 1926—1927 рр. колектив установи обробляє статистичні матеріали для кількатомної праці «Людність України». Ч. I. Стан населення». П. Пустоход та М. Трацевський готують теми «Кількість і склад людности України за статтю і віком у 1897 та 1920 роках» й «Імовірні втрати людности України під час війни та революції»; П. Пустоход — «Густість людности», він же з Ю. Масютиним «Професійний та соціальний стан людности в 1897 і 1920 рр.»; М. Трацевський — «Еволюція людности міст на Україні»; М. Діденко — «Місце народження за переписом 1897 р.» й «Письменність людности за родинним станом» та «Розподіл людности за родинним станом»; він же з П. Корольком — «Національний склад людности» (Звідомлення Української академії наук за 1926 рік. — К., 1927. — С. 71—74).

Напрацювання установи цього періоду стали основою для рукопису одного тому праці «Людність України», де мали бути розділи, назви яких дають нам уявлення про масштабність доробку, котрий було б доцільно видати хоча б у наш час.

У монографії планувалися такі глави:

1) «Еволюція населення України за 30 років — з 1897 до 1927 рр.».

2) «Міська і сільська людність України (1897, 1904, 1910, 1916, 1917, 1920 і 1926 рр.)».

3) «Розділ людности за статтю (1897, 1916, 1917, 1920 і 1926 рр.)».

4) «Імовірні втрати людности України під час війни та революції».

5) «Національний склад людности України (1897 р. і частково 1926 р.)» — дослідження М. В. Птухи.

Восени 1927 р. П. Пустоход і М. Трацевський зосереджуються над підготовкою книги «Шлюбність народності на Україні». Інші співробітники Інституту залучаються до створення повної бібліографії статистики її населення. Складено понад 700 карток, для чого було переглянуто чимало українських журналів і видань: «Губернские ведомости», «Журнал Министерства внутренних дел» та ін.; збиралися історико-статистичні матеріали, робилися виписки з друкованих та рукописних джерел. Було вибрано й перевірено дані всіх статистичних обстежень українських губернь, матеріали по Харківщині, Чернігівщині та Полтавщині (оп. 1, спр. 19, арк. 39).

Закінчується в поточному році й розроблення матеріалів перепису населення в 1897 р. (і частково в 1923), зокрема щодо його професійного та соціального складу в Україні, поширені фізичні й психічні вади (1897) та національний склад у 1920 р.

У 1926—1929 рр. Інститут тісно співпрацює з ЦСУ України та Статистичним відділом Наркомздраву УСРР. Це свідчило про характер народногосподарських завдань та орієнтацію уряду на розгортання планово-економічної сфери. Виділяються кошти на відрядження співробітників Інституту для роботи в бібліотеках та архівах Москви, Ленінграда, Харкова.

Матеріали для серії «Людність України» Інститут опрацьовує і в 1928 р. Робота затрималася з вини ЦСУ, яке не виконало своїх обов'язків з надання інформації. Порівняльні таблиці про кількість населення в 1926—1927 рр. на підставі рукописних і частково друкованих списків населених пунктів за серпень та половину вересня склав П. Пустоход. Він і М. Трацевський далі систематично опрацьовують усі статистичні відомості щодо міст та містечок України. Було складено порівняльні таблиці для обстежень за різні періоди. Систематично опрацьовувалася бібліографія зі статистики населення України.

В. Резніков готував історичну частину монографії «Людність України»; М. Трацевський для Одеси склав таблицю смертності на підставі даних перепису населення 1926 р. та смертних випадків за 1926 і 1927 рр. і надрукував у ленінградських часописах розвідки з питань демографії України (оп. 1, спр. 19, арк. 39—41).

Згідно з арк. 41 цього ж документа Інститут підготував та видав «Матеріали по естественному

движению населения Украины в 1867—1914 гг.» (Харків, 1924, с. XIII + 95); «Матеріали санітарної статистики України» (Харків, 1926, XXII + 121). Третя праця — «Матеріали щодо смертності на Україні. Померлі в м. Києві в 1918—1927 рр. за причинами смерті, статтю та віком». Було здано до друку і видано «Демографію України за 1914—1928 рр. Бібліографічний покажчик. Ч. 1» та «Демографічний збірник. Ч. 2» в 1930 р. в 7—9 томах «Праць Демографічного інституту».

На цьому ж аркуші відгук М. Птухи: «Численні відозви, що надходили з України, Союзу і з-за кордону, свідчать про те, що цей напрямок праць Інституту зустрічає найприхильніше ставлення з боку статистиків-демографів».

Розвитку статистики, безперечно, сприяли й такі праці цього науковця: «Индексы брачности. Этюд по теории статистики населения» (К., 1922. — 44 с.) і «Смертність у Росії й на Україні» (К., 1928. — 195 с.). Перша з цих робіт відзначається тим, що в ній академік запропонував свій метод обчислення індексів шлюбності. Другу — присвячено проблемі вивчення смертності.

М. Птуха, оцінюючи цю працю, писав: «... вирахування повної таблиці смертності вимагає таких знань і витрати часу, що звичайному статистику воно не під силу і не може проводитись в якомусь широкому розмірі. Тому величезної ролі набувають вирахування сумарних таблиць смертності, які з теоретичного погляду являють собою бездоганний науковий спосіб вивчення смертності й не вимагають великої витрати часу» (арк. 43).

У 1926 р. в країні розпочинаються розробки в галузі соціальної статистики. Зібрані ЦСУ дані потребували наукової обробки й висновків, що узальнюються в працях М. Птухи: «Таблиці смертності для України» (Записки Соціально-економічного відділу ВУАН» (К., 1923. — Т.1. — С. 17—62); «Население Киевской области» (К., 1925. — 144 с.). У Демографічному збірнику було надруковано: П. Пустоход «Демографічні особливості людности України наприкінці XIX та на початку XX віку» (с. 1—68); М. Трацевський «Народженість людности на Україні» (с. 69—112); Ю. Корчак-Чепурківський «Місто й село у смертності Наддніпрянської України» (с. 113—171); І. Коваленко «Самогубства в Харкові» (с. 172—200); М. Птуха «Смертність у Росії й на Україні» (К., 1928. — 194 с.); М. Птуха «Смертність 11 народностей Европейской России» (К., 1928. — 57 с.).

Крім статей, опублікованих спільно ВУАН і ЦСУ України та ВУАН і ЦСУ СРСР, з 1918 по 1928 рр., установа надрукувала шість томів «Праць Інституту демографії» (всього вийшло до

1930 р. дев'ять томів (спр. 19, арк. 45). Назвемо ці унікальні роботи: «Матеріали по естественному движению населения Украины в 1867—1914 гг.» (Харків: Вид. ЦСУ України, 1924. — С. XIII + 95); М. Птуха: «Население Киевской губернии» (К.: Вид. Київ. статбюро, 1925. — 144 с.); «Смертність у Росії й на Україні» (К.: Вид. ЦСУ України, 1928. — 195 с.) та «Смертность 11 народностей Европейской России» (К.: Вид. ЦСУ України, 1928. — 57 с.); «Матеріали санітарної статистики України» (Харків: Вид. ЦСУ України, 1926. — С. XXII + 121); «Демографічний збірник» (К., 1926. — С. IV + 200 + II).

Важливим аспектом діяльності Інституту демографії, крім видавничої, було збирання бібліографії видань про статистику населення України. До 1929 р. ця робота велася не систематично, а відтоді проводиться планомірно. Бібліографічні замітки про літературу зі статистики, підготовлені М. Птухою, друкувалися за кордоном ще в 1914—1923 рр. У 1925 р. окремим розділом вони входять до його праці «Статистична наука на Заході».

М. Птуха, взагалі, протягом усієї наукової діяльності здебільшого розробляв проблеми й питання, що належали до трьох основних галузей статистики: загальної статистичної теорії, теоретичної та прикладної демографії й історії статистики.

Ученому вдалося організувати в спеціальному академічному інституті та налагодити систематичне статистичне вивчення населення України і частково СРСР в його минулому і за життя дослідника, сформувати кадри спеціалістів.

Численні праці співробітників установи, самого директора Інституту з теоретичної та прикладної демографії являли собою новий етап у справі детального й глибокого вивчення населення нашої країни, хоча багато з накресленого залишилося нереалізованим.

На початку 30-х років статистичні дані в СРСР було засекречено. Тематика досліджень Інституту демографії обмежується роботою з історії статистики. В спр. 55, оп. 2, арк. 2—3 читаємо зізнання М. Птухи: «Починаючи з 1933 р., я присвятив себе переважно працям з історії вітчизняної та загальної статистики — галузям знання, розробленим недостатньо та незадовільно».

Незважаючи на згортання досліджень, пов'язане з політичними подіями 30-х років, Демографічний інститут виконав свою історичну місію. Вперше в світі з утворенням УАН завдяки М. І. Тугану-Барановському та М. В. Птусі на науковий рівень було поставлено проблему вивчення населення України за допомогою методів статистики. Під науковим керівництвом М. В. Птухи розроблено методики статистичних досліджень, а історичний метод застосовано для розв'язання завдань демографії через засоби статистики.

На жаль, демографічні дослідження 30-х років досі не відновлено. Діловодні папери Інституту, зокрема з наукової та науково-організаційної діяльності, було знищено, зведені статистичні матеріали передано до ЦСУ. Подальша їх доля невідома.

Науково-технічній бібліотечі

Українського державного хіміко-технологічного університету — 70

НТБ — одне з найбільших книгосховищ регіону (фонд становить приблизно 1 млн. од. зб.), центр довідково-інформаційної та культурно-просвітницької роботи. Починалася бібліотека з двохтисячного масиву, виділеного для нашого вищого навчального закладу бібліотекою Дніпропетровського гірничого інституту.

НТБ УДХТУ обслуговує за рік понад 16 тис. читачів. Щодня — від 600 до 800. Книжковий фонд бібліотеки містить вітчизняну й зарубіжну наукову та навчальну літературу за профілем ВНЗ, науково-технічну періодику. Бібліографічною рідкістю є «Журнал физико-химического общества» (з 1898 р.), «Annalen der Chemie» (1823—1973), «Berichte» (1868—1940), «Chemische Zentralblatt» (1898—1969), «Бюллетень французского химического общества» (1863—1939).

У довідково-інформаційному фонді зібрано понад 12 тис. видань органів науково-технічної інформації, зокрема РЖ «Химия». Останніми роками в універси-

теті відкрито чимало нових спеціальностей, а значить — і нових дисциплін. Тому зусилля бібліотеки, разом з ректоратом ВНЗ, спрямовані на забезпечення їх навчальною літературою.

У практику бібліотечної роботи активно впроваджується комп'ютерна техніка. Створюється електронний каталог. Передплата Збірника законодавчих актів в електронному варіанті дає змогу формувати БД законодавчих документів та полегшує їх пошук.

До 70-річчя університету бібліотека підготувала ряд книжкових виставок і оглядів літератури; впроваджується картотека наукових праць учених УДХТУ.

*Н. Максимова,
директор НТБ УДХТУ*